

## MULOQOT JARAYONIDA LISONIY MANSUBLIK: TUSHUNCHA, MOHIYAT VA NAZARIY ASOSLARI

Atadjanova Nodirabegim Nasimxo‘ja qizi

Xorijiy tillar nazariyasi kafedrası assistent o‘qituvchisi,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20792476>

**Annotatsiya:** Maqolada muloqot jarayonida namoyon bo‘luvchi lisoniy mansublik hodisasining tushunchaviy mohiyati, ilmiy talqini va nazariy asoslari tahlil qilingan. Lisoniy mansublikning sotsiolingvistik, kognitiv va pragmatik jihatdan o‘rganilishi, uning shaxs identifikatsiyasidagi o‘rni va kommunikativ vaziyatga ko‘ra o‘zgaruvchanligi yoritilgan. Tadqiqotda zamonaviy lingvistik tadqiqotlarga tayanib, lisoniy mansublikning til, jamiyat va shaxs munosabatlaridagi o‘ziga xos ifoda usullari ko‘rsatib berilgan.

**Kalit so‘zlar:** lisoniy mansublik, muloqot, identifikatsiya, sotsiolingvistika, kommunikativ vaziyat, til va jamiyat, kognitiv-pragmatik tahlil.

### Kirish

Til insonning tabiiy belgisi sifatida nafaqat axborot uzatish vositasi, balki shaxsning ijtimoiy, madaniy va etnik o‘ziga xosligini ifodalovchi muhim mexanizmdir. Muloqot jarayonida har bir nutq sub’ekti ma’lum bir lisoniy jamoaga, ijtimoiy guruhga, kasbiy doiraga yoki muayyan madaniy makonga mansublikni ongli yoki ongsiz tarzda namoyon qiladi. Bu hodisa zamonaviy lingvistikada “lisoniy mansublik” (linguistic affiliation, lingvistik identifikatsiya) tushunchasi orqali ifoda etiladi va so‘nggi o‘n yilliklarda sotsiolingvistika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik hamda diskurs tahlilining markaziy mavzularidan biriga aylangan.

Lisoniy mansublikni o‘rganish faqat lingvistik nazariya doirasidagi ish emas; u shaxs identifikatsiyasi, ijtimoiy stratifikatsiya, madaniyatlararo muloqot va globallashtirish sharoitidagi til siyosati kabi murakkab masalalarni qamrab oladi. F. de Sossyur tomonidan asoslangan tilning ijtimoiy hodisa ekanligi haqidagi g‘oya, keyinchalik M.A.K. Halliday, U. Labov, R. Hadson va boshqa olimlar tadqiqotlarida konkretlashtirildi: til faqat shaxs tafakkurining ifodasi emas, balki shaxsni ma’lum bir jamoaga “bog‘lab turuvchi” vosita hamdir.

Mazkur maqolaning maqsadi muloqot jarayonida lisoniy mansublikning umumiy ilmiy tavsifini berish, uning tushunchaviy chegaralarini aniqlash va o‘rganish uchun zarur bo‘lgan nazariy-metodologik asoslarni ko‘rib chiqishdan iborat. Tadqiqotda asosan tavsifiy-qiyosiy, kontent-tahlil va diskurs-tahlil metodlaridan foydalanildi.

### 1. “Lisoniy mansublik” tushunchasining ilmiy talqini

“Lisoniy mansublik” atamasi tilshunoslikda turli yo‘nalishlarda turlicha talqin etiladi. Sotsiolingvistik nuqtai nazardan u shaxsning ma’lum bir til jamoasiga, dialekt yoki sotsiolektga, kasbiy yoki yosh guruhiga tegishlilikini ifodalovchi belgilar majmuyi sifatida tushuniladi. Pragmatik talqinda u kommunikativ vaziyatda til vositalarini tanlash orqali namoyon bo‘luvchi “men kimning vakili sifatida gapiryapman” degan ichki yo‘nalishni anglatadi. Kognitiv yondashuvda esa lisoniy mansublik shaxsning konseptual tizimida mavjud bo‘lgan “o‘zinikilar — begonalar” oppozitsiyasining til orqali aktualizatsiyasidir.

Ushbu turli yondashuvlarni umumlashtirib aytadigan bo‘lsak, lisoniy mansublik — bu nutq sub’ektining ma’lum bir lingvomadaniy va ijtimoiy jamoaga tegishlilikini muloqot jarayonida til vositalarini ongli yoki ongsiz tanlash orqali ifodalovchi murakkab kategoriyadir. U bir vaqtning o‘zida shaxsiy va jamoaviy, statik va dinamik, ramziy va instrumental xususiyatlarga ega.

H. Tajfel va J. Tarner ishlab chiqqan ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi lisoniy mansublikni o'rganishda muhim metodologik asos beradi: shaxs har doim o'zini ma'lum bir guruh a'zosi sifatida belgilaydi va bu belgilanish til orqali eng yorqin tarzda namoyon bo'ladi. Aynan til shaxsga “biz” va “ular” chegaralarini aniq tortish imkonini beradi.

## **2. Lisoniy mansublikning nazariy asoslari**

Lisoniy mansublik nazariyasining shakllanishi bir nechta ilmiy yo'nalishlar bilan uzviy bog'liq. Birinchidan, F. de Sossyurning “til — ijtimoiy hodisa” degan tezisi mazkur tadqiqot sohasining asosini tashkil etadi. Olim til (langue) va nutqni (parole) farqlash bilan birga, tilning jamoaviy mulk ekanini ta'kidladi. Shu ma'noda har qanday nutqiy faoliyat shaxsning lisoniy jamoaga mansubligini namoyon qiladi.

Ikkinchidan, M.A.K. Halliday tomonidan ishlab chiqilgan sistemali-funksional lingvistika lisoniy mansublikni til funksiyalari, ayniqsa, “interpersonal” funksiyasi orqali tahlil qilish imkonini beradi. Shaxs muloqot davomida til vositasida o'z munosabati, ijtimoiy roli, suhbatdoshga nisbatan masofasi va guruhga mansubligini ifodalaydi.

Uchinchidan, H. Gayls va N. Kuplandning kommunikativ moslashuv nazariyasi (Communication Accommodation Theory) lisoniy mansublikning dinamik tabiatini ochib beradi. Suhbatdoshlar muloqot davomida o'z nutqlarini bir-biriga yaqinlashtirishi (konvergeniya) yoki uzoqlashtirishi (divergeniya) mumkin; bu jarayon orqali ular mansublik chegaralarini qayta-qayta belgilaydi.

To'rtinchidan, U. Labovning shahar sotsiolingvistik tadqiqotlari lisoniy mansublikning fonetik, morfologik va leksik darajalarda qanday ko'rinishlarda namoyon bo'lishini empirik dalillar bilan ko'rsatdi. Olimning Nyu-York va Marta's Vineyard ishlari shaxs nutqida hatto bir tovushni talaffuz qilish tarzi ham mansublikning yorqin belgisi bo'lishi mumkinligini isbotladi.

Beshinchidan, kognitiv tilshunoslik (J. Lakoff, R. Langakker) lisoniy mansublikni shaxsning konseptual tizimi, prototipik tasavvurlari va metaforik tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganadi. Bu yondashuvga ko'ra, har bir til jamoasi olamning o'ziga xos tasvirini shakllantiradi va bu tasvir shaxsning lisoniy mansubligida aks etadi.

Yuqoridagi nazariy yondashuvlar bir-birini to'ldiradi va lisoniy mansublikni ko'p qirrali hodisa sifatida tahlil qilish uchun zarur bo'lgan kompleks metodologik baza shakllantiradi.

## **3. Lisoniy mansublikning mohiyati va asosiy xususiyatlari**

Lisoniy mansublikning mohiyatini to'liqroq ochish uchun uning bir qator muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi xususiyat — ramziylik. Lisoniy mansublikning belgilari (lahja xususiyatlari, leksik tanlovlar, jargon, professional terminologiya) deyarli har doim ramziy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida muayyan dialekt belgilarini saqlab qolish nafaqat geografik mansublikni, balki ona yurtga sadoqat, an'anaviy qadriyatlarga hurmat kabi qadriyat yo'nalishini ham ko'rsatishi mumkin.

Ikkinchi xususiyat — dinamiklik. Lisoniy mansublik statik kategoriya emas. Shaxs hayoti davomida o'qish, ish, oilaviy muhit o'zgarishi bilan o'z nutqida turli mansublik belgilarini namoyon qiladi va ba'zilarini ongli ravishda yashiradi yoki kuchaytiradi. Bir suhbat ichida ham shaxs o'zini turli ijtimoiy guruhlarining vakili sifatida pozitsiyalashi mumkin.

Uchinchisi xususiyat — qatlamliylilik. Har bir nutq sub'ekti bir vaqtning o'zida ko'p guruhga mansub bo'ladi: millat, hudud, kasb, yosh, jins, ta'lim darajasi, qiziqishlar guruhi va h.k. Bu mansubliklar uning nutqida turli darajalarda ifoda topadi.

To'rtinchi xususiyat — situativlik. Lisoniy mansublik faqatgina shaxsning ichki kategoriyasi emas, balki har bir muloqot vaziyatida muayyan tarzda “sahnaga chiqariladi”. Masalan, rasmiy sharoitda shaxs adabiy tilga moyillik bildiradi, oilaviy muhitda esa lahja yoki shevasini ochiqroq namoyon etadi.

Beshinchi xususiyat — chegaraviy funksiya. Lisoniy belgilar guruhlar orasidagi chegaralarni shakllantiradi va saqlaydi. Tilshunoslikda “lingvistik chegara” deb ataluvchi bu hodisa lisoniy mansublikning ijtimoiy ahamiyatini eng yorqin ko'rsatuvchi jihatdir.

#### **4. Muloqot jarayonida lisoniy mansublikning namoyon bo'lishi**

Muloqot jarayonida lisoniy mansublik bir necha darajada amalga oshadi. Fonetik darajada — talaffuz xususiyatlari, intonatsiya, urg'u tushishi orqali; morfologik darajada — affikslarni qo'llash xususiyatlari, dialektal shakllar; leksik darajada — so'z tanlash, ekzotizmlar, professional atamalar, jargon, sleng; sintaktik darajada — gap qurilishi, modal vositalarni qo'llash xususiyatlari. Pragmatik darajada esa lisoniy mansublik nutq akti tanlanishi, murojaat shakllari, xushmuomalalik strategiyalari, suhbatdoshga masofa belgilash usullari orqali namoyon bo'ladi.

Zamonaviy muloqot makonida — ayniqsa, raqamli kommunikatsiyada — lisoniy mansublikning yangi shakllari paydo bo'lmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar shaxsga o'z mansubligini multimodal vositalar (emoji, sticker, GIF) bilan kuchaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, globallashuv sharoitida ko'p tillilik va kod almashinuvi (code-switching) lisoniy mansublikning yanada ko'p qirrali holatlarda namoyon bo'lishiga olib kelmoqda.

O'zbekiston sharoitida lisoniy mansublikni o'rganish alohida dolzarblik kasb etadi. Mintaqada uchraydigan o'zbek-rus-ingliz uchburchak ko'p tilliligi, an'anaviy lahjalar bilan adabiy til o'rtasidagi dinamik munosabat, yoshlar nutqida kuzatilayotgan o'zgarishlar — bularning barchasi lisoniy mansublik nazariyasining yangi sharoitlardagi imkoniyatlarini sinashga zamin yaratadi.

#### **Xulosa**

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, muloqot jarayonida lisoniy mansublik shaxs identifikatsiyasi, ijtimoiy aloqalar va madaniy o'zlikni saqlashning eng muhim mexanizmlaridan biridir. U statik belgi emas, balki har bir kommunikativ vaziyatda qayta-qayta shakllantiriladigan dinamik hodisa sifatida tahlil qilinishi lozim.

Lisoniy mansublik tushunchasi sotsiolingvistik, pragmatik va kognitiv yondashuvlarning birgalikdagi metodologik aralashmasini talab qiladi. Faqat shunday kompleks yondashuv asosida muloqot jarayonida shaxsning o'zini turli jamoaga “bog'lab turishi” yoki “ajratishi”ning haqiqiy mexanizmlarini ochish mumkin.

Keyingi tadqiqotlarda lisoniy mansublikning turli ko'rinishlarini empirik materiallar (jonli suhbatlar, ijtimoiy tarmoq matnlari, badiiy adabiyot namunalari) asosida o'rganish, shuningdek, raqamli muloqot makonida lisoniy mansublikning yangi shakllarini batafsil tahlil qilish istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi.

### **Adabiyotlar, References, Литературы:**

1. Saussure F. de. Course in General Linguistics. — New York: Philosophical Library, 1959.
2. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. — London: Edward Arnold, 1978.
3. Labov W. Sociolinguistic Patterns. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
4. Tajfel H. Social Identity and Intergroup Relations. — Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

5. Giles H., Coupland N. Language: Contexts and Consequences. — Milton Keynes: Open University Press, 1991.
6. Hudson R.A. Sociolinguistics. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
7. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
8. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — № 5.
9. Nurmonov A. Tanlangan asarlar: 3 jildlik. — Toshkent: Akademnashr, 2012.
10. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.